

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 11/4 2022 s. 1364-1385, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

KÖKTÜRK HARFLİ YAZITLARDA FİİLİMSİ EKSİLTİLERİ

Ümit HUNUTLU*

Geliş Tarihi: Ağustos, 2022

Kabul Tarihi: Kasım, 2022

Öz

Türkiye’de ve dünyada Köktürk yazılı metinler hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Üzerinde en çok durulan konulardan biri metinlerin dil hususiyetleri olmuştur. Bu alanda henüz aydınlatılmayı bekleyen birçok konu vardır. Metinlerdeki eksilteli yapılar bazı çalışmalarda irdelenmiş ve üzerinde fikirler beyan edilmiştir. Yazıtlardaki eksiltmeler; öge eksiltmelerinden, tamlama eksiltmelerine; çekim eki eksiltmelerinden ek-fiil eksiltmelerine kadar birçok alanda incelenmiştir. Sık tekrar eden eksiltmeler araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarına da sebep olmuştur. Anlaşılması zor, farklı yapılar, eksiltmeler gözetilmeden açıklanmaya çalışıldığında metinlerde ya okuma ya da anlamlandırma hatalarına sebep olmuştur. Bu gibi durumlarda eksiltelerin az sözle çok ve etkili anlamlar dile getirme gücü göz ardı edilmemelidir. Köktürk harfli yazıtlardaki eksilteler rastgele değil, belli kurallar çerçevesinde gerçekleşir ve bu eksilteler Eski Türkçenin kuralları dâhilinde anlam kazanır. Köktürkçede fiilimsi eksiltmeleri sıfat-fiil ve zarf-fiillerin işaretli kaldığı söz dizimsel yapılarda bulunmaktadır. Bazı fiilimsi eksiltmeleri alt türleriyle kısaltma grupları içinde incelense de kısaltma grubu içinde değerlendirilemeyecek fiilimsi eksiltmeleri Köktürkçede daha çoktur. Yazıtlarda fiilimsi eksiltmeleri sıfat-fiil ve zarf-fiil kategorilerinde gerçekleşmiştir.

Bu çalışmada bengü taşlardaki fiilimsi eksiltmeleri tespit edilmiştir. Eksiltmelerin hangi dil kuralları çerçevesinde gerçekleştiği betimlenmiş ve bir tasnif yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Yazıtlar, söz dizimi, eksilti, fiilimsi.

VERBAL ELLIPSSES IN THE KOKTURK LETTER INSCRIPTIONS

Abstract

Many studies have been carried out on texts with Köktürk letters in Turkey and in the world. One of the most emphasized issues has been the language characteristics of the texts. There are many issues in this area that still need to be clarified. Elliptical structures in texts have been examined in some studies. Opinions have been expressed about them. Ellipses in the inscriptions been studied in many areas from element ellipses to determinative group ellipses, from ending ellipses to substantive verb ellipses. Frequent ellipses have also caused disagreements among researchers. When trying to explain different structures that are difficult to understand without considering ellipses, it caused either reading or

* Doç. Dr.; Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, umit.hunutlu@erdogan.edu.tr

interpretation errors. In such cases, the power of ellipses to express more and more effective meanings with few words should not be overlooked. The ellipses in the Köktürk letter inscriptions are not random, they are made within the framework of certain rules. These ellipses gain meaning within the language rules of Old Turkish. In Kokturk language verbal ellipses are found in syntactic structures where participle and gerundiums are unmarked. Although some verbal ellipses are examined within the clipping groups with their sub-types, the verbal ellipses that cannot be evaluated in the clipping groups are more in Kokturk language. In this study, verbal ellipses in Kokturk letter inscriptions were determined. It has been described within the framework of which language rules these ellipses take place and a classification has been made.

Keywords: Old Turkish, inscriptions, syntax, ellipsis, verbal.

Giriş

Türkiye’de ve dünyada Köktürk harfli metinler hakkında birçok çalışma yapılmış, üzerinde en çok durulan konulardan biri metinlerin dil hususiyetleri olmuştur (Ercilasun, 2021, s. 191). Metinlerdeki eksiltili yapılar bazı çalışmalarda irdelenmiş ve üzerinde fikirler beyan edilmiştir. Yazıtlardaki eksiltmeler; öge eksiltmelerinden, tamlama eksiltmelerine; çekim eki eksiltmelerinden ek fiil eksiltmelerine kadar birçok alanda incelenmiştir (Mert, 2008, s. 1-20; Subaşı Uzun, 1995). Dildeki eksiltme şekilleri çok yönlüdür. Ses bilgisi ve şekil bilgisinden, cümle bilgisi, anlam bilgisi, metin bilgisine kadar birçok alanda eksiltme olmaktadır (Gümüşatam, 2013, s. 1640). Yazıtlarda bu eksiltmeleri çokça görmek mümkündür. Bu yaygın durum, metinlerin taşta yazılması nedeniyle elden geldiği kadar kısa yargıya yönelme ihtiyacına ve az sözle çok şeyin dile getirilmek zorunda olmasına bağlanmaktadır. Yazıtlardaki bazı anlaşılması zor, farklı yapılar ve sık tekrar eden eksiltmeler araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Kimi yabancı yazarlar metinlerdeki eksiltili anlatımları basit ve ilkel görmüştür (Aksan, 2003, s. 26-27). Hâlbuki bu yapılar işlenmiş bir dilin tezahürüdür. Eksiltmelerdeki asıl amaç, az söze çok ve etkili anlamlar yüklemektir.

Nitekim dil öğelerinin taşıdıkları bilgi yükleri, kendilerini oluşturan fonetik veya grafik işaretlere dilin öngördüğü ölçüye göre bölüştürülmüştür. Bu bakımdan, bir dil ögesini oluşturan ses veya harf sayısı arttıkça her ses veya harf üzerine düşen bilgi yükü; yine bir anlam ögesini oluşturan anlam ve görev öğelerinin sayısı arttıkça anlam ve görev öğeleri üzerine düşen bilgi yükü azalır (Gemalmaz, 1995, s. 1-7).

Dil bilgisel eksiltmeler ifadenin anlaşılmasını etkilemediği gibi telaffuzu kolaylaştırır, anlatıma yalınlık katar. İfadeyi oluşturan ses ve kelime sayısı arttıkça anlamın anlaşılma olasılığı azalırken ses ve kelime sayısı azaldıkça anlamın anlaşılabilirliği artmaktadır. Dildeki eksilteler rastgele değil, belli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilir ve bu eksilteler iletişimde sorun teşkil etmez (Aydın, 2012, s. 170). Bütüncül yapı ile eksiltili yapı ilişkisi, eksiltinin anlaşılabilir, tamamlanabilir ya da çıkarımsal olmasının bağlamda eksilti taşımayan yapıları gerektirmesine dayanır (Subaşı Uzun, 1995, s. 65). Yüzey yapı unsurları derin yapıyı ortaya çıkarır.

1. Eksilti

Az çaba yasası dillerin gelişimini etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Diller bu yasa gereği bazı görev öğelerini aşındırır. Aşınan yapıların anlam yükü derin yapıda muhafaza edilir. Bazen de yakınlarındaki başka sözcük veya eklere kayar. İşaretsiz bu görev öğeleri, genellikle derin yapıdan anlaşılabilir ve dilin kendi mantığında varlığını hissettiren eksiltili unsurlardır. Ses,

söz, ek veya cümle ögesi gibi çok yönlü alanlar, eksiltmelerdeki genel kuralları belirlemeyi güçleştirmiştir. Ayrıca konuya eş zamanlı ve art zamanlı bakış açısıyla yaklaşılması tanım, terim ve yöntem çeşitliliğine sebep olmuştur (Çakır, 2007). *Eksilti, eksiltim, düşürme, düşüm, sıfır birim, elips* olarak terimlerle karşılanan *eksilti* hakkında bazı tanımlar şunlardır:

Gencan vd. eksiltiyi, “Anlatımda kolaylık sağlamak üzere bir kelimedeki eklerin veya bir cümledeki kelimelerin azaltılarak kullanılması olayı, elips. ... Kullanılmayışları, anlatımda eksikliğe yol açmayan sözcüklerin düşürülmesi. Ör. -Bu romanı beğendiniz mi? -Çok! (Evet, bu romanı çok beğendim, yerine).” şeklinde açıklar (197, s. 58). Vardar’a göre, *eksilti* “Olağan koşullardaki biçimine oranla kimi öğeleri eksik olan, ama anlamayı aksatmayan dizim.”dir (2007, s. 92). Hengirmen ise “Bir yapı, genelde de cümlelerde, görünmeyen ama anlaşılabilir sözcük değerindeki öğelere yönelik görünüm.” olarak tanımlar (2009, s. 155). Karaağaç’a göre eksiltme; “Dilin her düzleminde görülen bir olaydır. Bu yüzden eksiltme; ses, söz, ek veya cümle ögesi eksiltmesi gibi çok değişik yapıda ortaya çıkabilir.” (2013, s. 366). Korkmaz’a göre *eksiltim*; anlatımda kolaylık sağlamak üzere bir kelimenin, bir kelime grubunun veya bir cümlenin bazı öğelerinin atılıp eksiltilerek kullanılması olayıdır. Bu olayda, bazı ses veya kelimeler atılmış olduğu hâlde, anlamı aksatmayan kendine özgü bir dil biçimlenmesi, bir biçim bütünlüğü vardır (2003, s. 81).

Konuya art zamanlı yaklaşan Gemalmaz, işaretli öge tanımıyla *eksilti* kavramını açıklar:

Türkçe anlam öğelerine yükleyeceği hemen her görev için ayrı bir görev ögesi geliştirmiştir. Bu görev öğelerini de sürekli, anlam öğelerinden sonra getirdiği için bunların büyük bir çoğunluğunu da eklemiştir. Ekleşme gerçekleştirilirken dillerin gelişmesini sürekli etkileyen kolaylık (économie) ve anlaşılabilirlik (compréhensibilité) kanunları gereği bu görev öğeleri zaman zaman oldukça aşınmış bazen de görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam öğelerine bırakarak düşmüşler veya daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında işaretli (non-maryitesiyeué) kalmışlardır (Gemalmaz, 2010, s. 275; Mert, 2008, s. 1).

Üstünova konuyu söz dizimsel olarak değerlendirir ve yüzey yapıda görünmeyen, derin yapıya ait sentaktik paralelizmi ortaya çıkarmada *eksilti* unsurlardan yararlanır (Üstünova, 1999, s. 93-105). Metinde düşürülen unsur, okuyucunun zihninde metinde önceki ya da sonraki ifadelerden hareketle tamamlanabildiğinden eksilteler, art ve ön gönderimsel işlevlerle bağdaşık yapıya hizmet eder. Bu çerçevede söz dizimsel boşlukların doldurulmasında *dilin temel yapı kuralları, metin içi bağlam bilgisi, dil dışı göndermeler vb.* belirleyicidir (Üstünova, 2011, s. 131).

2. Köktürk Yazı Sistemine Ait Bengü Taşlar

Köktürkler, Hun İmparatorluğu sonrasında Asya’da kurulmuş en büyük Türk devletidir. I. ve II. Köktürk Kağanlığı dönemleri (552-745) yaklaşık 200 yıllık bir dönemi içermektedir (Ercilasun, 2003, s. 328). Köktürkçe ilk yazılı eserler II. Köktürk Devleti yıllarına aittir. I. Köktürk Devleti döneminden günümüze üç yazıt ulaşabilmiştir, ancak bu yazıtın dili Türkçe değildir. 581 civarında, Tatpar (Tapar) Kağan zamanında dikilmiş olan Bugut anıtı Mahan Tigin adlı bir Göktürk şehzadesi için dikilmiş üç yüzü Soğdakça bir yüzünde Brahmi harfli Moğolca ifadeler bulunan bir yazıttır (Alyılmaz, 2003, s. 12-13; Ölmez, 2020, s. 27-28). Hüys Tolgoy Yazıtları, Brahmi (Eski Sanskrit) veya Haroşti benzeri bir yazılı metin içermekte ve 582-590 arasında tarihlendirilmektedir (Ölmez, 2015, s. 482). Soğdakça yazılan Mongolküre Yazıtı da I. Köktürk Kağanlığı dönemine (595) tarihlendirilir (Vaissière, 2011, s. 233). Bu üç yazıtın dil

özellikleri birçok Batılı bilgin tarafından Köktürklerin birinci döneminde Türkçenin yazı dili olarak kullanılmadığı şeklinde yorumlanmaktadır. Oysa Tatpar Kağan zamanında, 575 yılında Nirvâna Sutra'nın Türkçeye çevrildiğine yönelik Çin kayıtları yer almaktadır (Özönder, 2002, s. 461-462). Bizans kaynaklarında İstemi Kağan'ın 567'de İstanbul'a gönderdiği elçilik heyetiyle birlikte İskit harfleriyle yazılmış bir mektup yolladığı kaydedilmektedir (Kafesoğlu, 1996, s. 95; Golden, 2002, s. 123).¹ Priskos hatıralarında, Hun kâtiplerinin ayrı bir yazı ile hazırladıkları metinleri Attilâ'ya okudukları dile getirilmektedir (Kafesoğlu, 1996, s. 322). Bütün bu gibi kanıtlar bu tezi çürütmektedir.

Köktürk yazı sistemi, Köktürklerden başka Bulgar Türkleri, Avar, Uygur, Kırgız, Türkiş, Oğuz, Peçenek, Kıpçak-Kuman Türk birlikleri tarafından da kullanılmış ve yazıtlar dikilmiştir. Bu yazıtlar Moğolistan, Sibirya, Romanya, Macaristan ve Bulgaristan'a dek geniş bir coğrafyada ve uzun bir süre kullanılmıştır. Uygur Bitigleri, Yenisey Yazıtları, Kırgız Yazıtları ve diğer Köktürk yazı sistemine ait metinler Köktürkçeden sonraki döneme ait olsalar da bir yazı geleneği içinde gösterilmektedir. Bu metinlerin en hacimli Orhun Yazıtları'dır. Orhun Yazıtları ifadesi, bugünkü Moğolistan sınırları içinde yer alan Orhun Irmağı yakınında dikilmiş Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Abidelerine verilen genel isimdir (Tanyeri, 2011, s. 73; Alyılmaz, 2007, s. 12). Yazıtlardan Köl Tigin ve Bilge Kağan Abideleri Höşöö Tsaydam bölgesindeki Orhun Irmağı yakınında; Tonyukuk Abidesi ise Bayn Tsokto bölgesinde Tola Irmağı yakınında, Orhun Irmağından 366 km uzakta dikilmiş olmasına rağmen aynı konuları işlemeleri ve yakın dönemlere ait olmaları sebebiyle Türkologlar tarafından aynı genel adla anılmışlardır (Alyılmaz, 2005, s. 3). Köktürk harfli en eski Türkçe metinler II. Köktürk Devleti döneminden kalmıştır (Tekin vd., 2003, s. 19). Türkçenin bilinen en eski yazılı metinlerine sahip olan Köktürklerin ikinci döneminden kalan ve günümüze kadar ulaşan bu taş ve yazıtlar, sadece Orhun Yazıtları'ndan ibaret olmadığı gibi, Türk kültür ve medeniyetinin ilk eserleri de değildir. Orhun Yazıtları dışında Çoyr, Hoytu Tamir, Ongin (İşbara Tamgan Tarkan), İhe-Huşotu (Köli Çor), İhe-Aşete (Altun Tamgan Tarkan), İhe-Nür, Hangiday yazılı taşları da mevcuttur. Ancak bunlar, en uzun 29 satırı geçmeyen taşlardır. "Orhun Abideleri" diye adlandırılan Tonyukuk, Köl Tigin ve Bilge Kağan bengu taşları ise Köktürk edebiyatının en uzun ve en mükemmel örnekleridir (Ercilasun, 2008, s. 128-129). Taşlardaki dil ve üslup, edebi dile ait ifade tarzı; deyimler, atasözleri ve soyut kavramların zenginliği; alfabenin belirginleşmesi, yazı kurallarının kesinleşmesi Orhun Yazıtlarından çok daha eski bir kültür ve yazı dili olabileceğini kanıtlamaktadır (Alyılmaz, 2005, s. 4; Doğan, 2003, s. 33-100; Sertkaya, 1995, s. 318).

Bengu taş dikme geleneği Uygurlar döneminde devam etmiştir. Uygur Yazıtlarının sayısı ve yazıldıkları dönem hakkında araştırmacılar arasında farklı görüşler mevcuttur.² Bu yazıtlardan bir bölümü II. Köktürk Devleti zamanında Uygurlar tarafından yazılmışken bir kısmı Uygur Kağanlığı döneminde yazılmıştır. Tes, Taryat, Şine Us ve I. Karabalgasun Yazıtları'nın Uygur Kağanları tarafından yazdırılıp diktirildikleri için Uygur dönemi yazıtları oldukları söylenebilir. Aydın; Tes, Tariat (Terh), Şine Us, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamir

¹ Bizans kaynakları, İskitlerden sonra karşılaştıkları Türk kavimlerinden uzun süre "İskit" diye söz etmiştir.

² Sertkaya; Tes, Tariat ve Şine Us Yazıtlarından başka Hoyto-Tamir ve Karabalgasun Yazıtlarını da Uygur Yazıtlarından sayar (1992: s. 332-333). Berta; Tes, Tariat ve Şine Us Yazıtlarına Suci Yazıtını da dâhil eder (2004: s. 317). Ercilasun ise Uygur Yazıtlarını Taryat, Tes, Şine Us, Somon-Sevrey, Suci, Karabalgasun bitigleri, Ar Hanin, Gürbelcin, Somon-Tes, Mutrin Temdeg olarak sıralar (2008: s. 134-135). Alyılmaz; Tes, Tariat, Şine Us, Karabalgasun I, II, III, Mutrin Temdeg, Gürbelcin (Gurvaljin-uul) Yazıtlarının Uygur dönemi yazıtlarından olduğunu düşünür (Mert, 2009: s. 98; Alyılmaz, 2005: s. 74-75).

(Tayhar-Çuluu), Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan, Gurvaljin-uul (Gürbelcin) Yazıtlarını “Köktürk Harfli Uygur Yazıtları” başlığı altında vermektedir (Aydın, 2018, s. 31-93).

Yenisey Yazıtları ise Güney Sibirya’da bugünkü Hakas ve Tuva Cumhuriyetleri içindeki Yukarı Yenisey Vadisi’nde, Tes, Tuba, Uybat, Abakan; Kemçik, Çaa Köl, Bayın Köl, Uyuk, Turan Elegest gibi akarsuların yakınlarında bulunur. Bunlar yaklaşık 200 kilometrelik bir mesafede toplanan yazıtlardır (Kormuşin, 2001: s. 259; Yıldırım vd., 2013: s. 17; Ercilasun, 2018: s. 140).

Yenisey Yazıtları, dikildikleri dönem hakkında çoğunlukla tarihî bir kanıt barındırmaz. Orhun Yazıtlarına göre daha ilkel bir alfabeyle yazılmaları sebebiyle Thomsen tarafından 6. ve 7. yüzyıllara ait olduğu yönünde bir görüş ileri sürülmüştür (Thomsen, 2002, s. 77).³ L. Bazin Yenisey yazıtlarının 9 ve 10. yüzyıla ait metinler olduğunu belirtmiştir. A. M. Şerbak, İ. Kormuşin, T. Tekin gibi isimler de Yenisey Yazıtlarının 9-10. yüzyıllara ait olduğunu kabul eder (Tekin, 2000: s. 17; Ercilasun, 2008, s. 140).

Keşifler her geçen gün devam etmekte ve bu yazıtlara yenileri eklenmektedir. Bu sebeple Yenisey Yazıtlarına ad yanında numara vermek özellikle son yayınlarda yaygınlaşmıştır.⁴ Kırgızistan’da bulunan Köktürk harfli yazıt sayısı da oldukça fazladır. Talas bölgesinde 1896’da ilk yazıtın bulunduğu tarihten bu yana 40’tan fazla Kırgız Yazıtı tespit edilmiştir. Kırgızistan’daki mezar taşları genellikle üç bölgede yoğunlaşmıştır: Talas, Isık Göl ve Koçkor (Yıldırım vd., 2013, s. 281-282).

Kâğıda yazılı Köktürk yazı sistemine dayalı en hacimli metin, Or. 8212 / 161 katalog numaralı tek nüshasıyla Londra British Museum’da bulunan Irk Bitig adlı fal kitabıdır (Tekin, 2013, s. 13). 104 sayfa ve 809 satırdan oluşan eser tahminen 930 yılında kaleme alınmıştır (Tekin, 2013, s. 13; Bazin, 1974, s. 296). Irk Bitig Maniheizm muhitinde yazılmış önemli bir metindir. İçinde dine ait unsurlar bulunmakla beraber dinî bir eser değildir (Tekin, 2013).⁵

3. Yazıtlarda Sıfat-fiil Eksiltmeleri

Yazıtlarda kolaylık ve anlaşılabilirlik kanunları çerçevesinde zaman zaman görevlerini yanlarındaki diğer görev ve anlam öğelerine bırakarak düşen ya da aynı grup içerisinde işaretli öge ya da öğeler karşısında işaretli kullanılan görev öğeleri mevcuttur. Köktürkçede fiilimsi eksiltmeleri sıfat-fiil ve zarf-fiillerin işaretli kaldığı söz dizimsel yapılarda bulunmaktadır. Fiilimsilerin eksiltmesi alt türleriyle (bulunmalı, çıkmalı, yönelmeli) kısaltma grupları içinde incelenirse de kısaltma grubu içinde değerlendirilemeyecek fiilimsi eksiltmeleri Köktürkçede daha çoktur. Yazıtlarda fiilimsi eksiltmeleri sıfat-fiil ve zarf-fiil kategorilerinde gerçekleşmiştir. İki fiilimsi eksiltmesinden en yaygını sıfat-fiillere aittir. Sıfat-fiil eksiltmeleri sayı ve çeşitçe daha fazladır. Bu eksiltmelerde işaretli sıfat-fiil genellikle geniş zaman anlamı taşımakta ve eksilteli sıfat-fiil yapısı genellikle sıfat görevinde kullanılmaktadır.

³ W. Radloff a göre yazıtlar 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başına; P. M. Melioranski’ye göre ise 5-7. yüzyıllara aittir. H. N. Orkun ve A. Caferoğlu da harflerin iptidailiği sebebiyle Yenisey yazıtlarının Köktürk bengu taşlarından önce meydana getirildiğini düşünürler (Orkun, 1940, s. 18; Caferoğlu, 1958, s. 116).

⁴ Bu çalışmada incelenen Yenisey Yazıtları metin ve kısaltmalarında “Yıldırım, F., Aydın E., Alimov R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. İstanbul: Bilgesu Yay.” adlı kaynaktan yararlanılmıştır.

⁵ Tekin, T. (2013). *Irk Bitig Eski Uygurca fal kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yazıtlardaki sıfat-fiil eksiltmelerini kendi içinde aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz:

1. İyelik ekli akrabalık veya unvan isimlerden sonra sıfat-fiil eksiltmesi
2. Bulunma hâli ekli isimlerden sonra sıfat-fiil eksiltmesi
3. Ölçü ve miktar belirten isimlerden sonra sıfat-fiil eksiltmesi
4. Tekrarlı yapılarda sıfat-fiil eksiltmesi
5. Bağımsız cümle sonrasında sıfat-fiil eksiltmesi
6. Edat öncesinde sıfat-fiil eksiltmesi
7. Kısaltma gruplarında sıfat-fiil eksiltmesi

Bu gruplandırmada söz dizimsel ve anlam bilimsel bir tasnif etkili olmuştur. İlk üç maddede anlam bilimsel tasnif daha baskındır.

3.1. İyelik Ekli Akrabalık / Unvan İsmi Sonrasında Sıfat-fiil Eksiltmesi

Yazıtlarda akrabalık isimlerinin niteleyici olarak kullanıldığı ifadelerde sıfat-fiil eksiltmeleri tercih edilmiştir. Akrabalık ve unvan belirten isimlerden sonra sıfat-fiil eksiltildiği bu yapılar genellikle **akrabalık / yakınlık belirten isim + iyelik eki + [sıfat-fiil eksiltmesi] + kişi ismi** kuruluşundadır. Böylece, Türkçe unvan gruplarının aksine, akraba ismi başta alınmıştır. Akraba isimlerinin iyelik eki aldığı bu yapılar için Tekin “niteleyici iyelik ekli ad ya da bir iyelik öbeği” tanımını yapmaktadır (2003, s. 200). Sıfat-fiil eksiltmesinin öncesindeki iyelik ekli akrabalık ismi işaretli yapıyla birlikte niteleyici görevi kazanmaktadır. İşaretsiz sıfat-fiil, söz dizimsel bağın oluşmasında işaretli yapılar kadar etkili olmuş ve iyelik ekli bir akraba isminin sıfat görevi kazanmasını sağlamıştır.

□ *türük bodunug atı küsi yok bolmazun tēyin kañım [Ø-ø]⁶ kaganıg ögüm [Ø-ø]⁷ katunug kötürmiş teñri...* Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, **babam [olan]** hakanı (ve) **annem [olan]** hatunu yüceltmış olan Tanrı... KT D 25- 26 / BK D 20-21

kañım [Ø-ø] kagan uçdukda inim köl tēgin yēti yaşda kalı. **Babam** hakan vefat ettiğinde kardeşim Köl Tigin yedi yaşında kaldı. KT D 30, KT D 11/ BK D 10

[Men+iñ] **kañım [bol-(u)gma]** kagan

[Men+iñ] **ögüm [bol-(u)gma]** katun

türük bodun yook bolmazun tēyin bodun bolçun tēyin [kañım [Ø-Ø] eltēriş kaganıg ögüm [Ø-ø] elbilge katunug teñri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç. Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye, **babam [olan]** İltiş Hakanı (ve) **annem [olan]** İlbilge Hatun’u göğün tepesinden tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz. KT D 11/ BK D 10

[Men+iñ] **kañım [bol-(u)gma]** eltēriş kagan

[Men+iñ] **ögüm [bol-(u)gma]** elbilge katun

□ *bilmedük üçün yablakıñın üçün eçim [Ø-ø] kagan uça bardı.* Bilmediğiniz için kötü davrandığınız için **amcam [olan]** hakan vefat etti. KT D 24/ BK D 20⁸

⁶ Benzer ifade Orhun Yazıtlarında çok sık bulunmaktadır. Bk. KT D 25-26, BK D 20-21; KT D 15-16, BK D 13; KT D 30, BK D 14; BK T G 11; KT D 30; BK K 9.

⁷ Benzer ifade için bk. KT D 11/ BK D 10

[Men+iŋ] **eçim [bol-(u)gma]** kagan

□ *kaŋım kagan uçdukda inim [Ø-ø] köl tegin yeti yaşda kaltı. Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim [olan] Köl Tigin yedi yaşında kaldı. KT D 30⁹*

□ *bunça törüg kazanıp inim [Ø-ø] köl tegin özi ança kergek boltı. Bunca töreyi kazanıp kardeşim [olan] Köl Tigin kendisi öylece vefat etti. KT D 30*

[Men+iŋ] **inim [bol-(u)gma]** köl tegin

Kaŋım [Ø-ø] kaganıg “babam (olan) hanı”, **ögüm [Ø-ø]** katunug “annem (olan) hatunu” vb. yapıları sıfat-fiil eksiltmelerine gitmeden kagan **kaŋımını “han babamı”**, katun **ögümni “hatun annemi”** şeklinde ifade etmek mümkündür. Yazıtlarda ve diğer Eski Türkçe metinlerinde sıfat-fiil eksiltmesine dayanan yukarıdaki şekillerin daha çok tercih edildiği ortadadır. Peki, iki şekil arasındaki anlamsal ve görevsel fark ne olabilir? Yazıtlardaki eksiltmeli yaygın kullanım belirlilik ve bilgi yükü bakımından daha çok şey ifade ediyor olabilir mi?

Bu sorunun cevabını aşağıdaki örnekle verebiliriz:

[Benim] Ayşe Abla+m bize geldi.

[Benim] abla+m [olan] Ayşe bize geldi.

Birinci yapıda iyelik eki unvan grubunun tamamına aittir. Akrabalık belirten isim değil; tek bir isim gibi işlem gören unvan grubunun tamamı iyelik ekiyle belirlilik kazanmıştır. İkinci örnekte ise iyelik eki doğrudan akrabalık ismine gelmiş, akrabalık ismini belirtmiş ve vurgulamıştır. Yazıtlarda, akrabalık / yakınlığı özellikle belirtmesi ve eksiltmeye elverişli olması sebebiyle ikinci kullanım daha çok tercih edilmiştir. Akrabalık isminin başa alınması ve iyelikle belirtilmesi kültürel bir altyapıya işaret etmektedir. Anlatıcının bahsettiği kişinin unvanından çok akrabalık ismini önemseydiğini ve vurgulayıp belirttiğini göstermektedir. Bu yapıda, akrabalık isimlerinin tamamını eksiltileli sıfat-fiil yapısıyla bir ismin önüne getirmek mümkündür, ancak akrabalık isimlerinin hepsinin unvan grubunun ikinci unsuru olarak kullanmak mümkün değildir.

□ *bu bitig bitigme atisi [Ø-ø] yollug t[egin] b[itidim].* Bu yazıyı yazan [kişi] [Köl Tigin’in] **yeğeni [Ø-ø]** Yollug Tigin’dir. KT G 13

□ *bunça bitig bitigme köl tegin atisi [Ø-ø] yollug tegin bitidim.* Bunca yazıyı yazan kişi (ben), **Köl tigin’in yeğeni (olan)** Yollug Tigin, yazdım. KT GD 1

□ **kan tutuk atışı [Ø-ø]** böğü bilge teŋri **kan inişi [Ø-ø]** karı çor tegin. Han Tutuk’un yeğeni (olan) Böğü Bilge Teŋri Hanın küçük kardeşi (olan) Karı Çor Tigin (Alyılmaz, 2013: s. 20)

[a+nıŋ] **atisi [bol-(u)gma]** yollug t[igin]

köl tegin[+ilh] atisi [bol-(u)gma] yollug tegin

Bu eksiltmelerden sonra gelen isim, derin yapıda özne durumundadır. Akrabalık isimlerinin sıfat yapıldığı eksiltmelerde şöyle bir yapı oluşmaktadır:

Eks-sf (akraba ismi / unvan + iyelik eki + [bol-(u)gma]) + isim

⁸ Benzer ifade için bk. BK D 14-15; KT D 17

⁹ Benzer ifade için bk. KT D 30

□ *bark êtgüçi bediz yaratıgma bitig taş êtgüçi tabgaç kagan cıkanı [Ø-ø] çaŋ seŋün kelti.* Türbe yapıcısı, süsleme sanatçısı ve kitabe taşı ustası (olarak) **Çin imparatorunun yeğeni** General Çaŋ geldi. KT K13

tabgaç kagan[+ilh] **cıkanı** [**bol-(u)gma**] çaŋ seŋün

Yazıtlarda isim tamlaması kuruluşundaki rütbe isminden sonra benzer tarzda sıfat-fiil eksilmesi mevcuttur:

er başı [Ø-ø] saŋun ölürti bilgem yıta. Erlerin başı (olan) Saŋun'(u) öldürdü. Bilgem yazık! (E-48 Abakan, 3)¹⁰

er baş+ı [**bol-(u)gma**] saŋun

Metinlerde özlük “şahsi, kendine ait” kelimesinden sonra da sıfat-fiil eksiltilmiştir:

köli çor özlüki [Ø-ø] yegren at binip. Köli Çor onun **kendisinin (olan)** doru atı binip (KÇ D 3/15) (Mert, 2015).

özlük+i [**bol-(u)gma**] yegren at

3.2. Bulunma Hâli Ekli İsimlerden Sonra Sıfat-fiil Eksiltmeleri

Yazıtlarda **isim + bulunma hâli eki + [sıfat-fiil eksilmesi] + isim** sırasıyla oluşturulmuş yapılar bulunmaktadır. Eksiltelen kısımda [bulunan / olan] anlamı taşımaktadır. Bu eksilteli sıfat-fiil kuruluşu yazıtlarda genellikle akraba isimlerinden önce gelerek onları nitelemiştir.

□ *antsızda [Ø-ø] edgü eşim adırıldım.* **Yeminsiz (olan)** iyi eşim(den) ayrıldım (Begre 8).

[Men+iŋ] **antsızda** [**bol-(u)gma**] eş+(i)m

□ *başda [Ø-ø] begimke bökmédim.* **Başımda (olan)** beyime doymadım (Çaa-Höl IV, 3).

[Men+iŋ] **başda** [**bol-(u)gma**] beg+(i)m

□ *kuyda [Ø-ø] kad[a]şım a künçuyum a adırılı bardım.* **Yurtta (yer alan)** hısımmım hey, hanımım hey! Ayrılıp gittim (E-29 Altın-Köl II, 5).

[Men+iŋ] **kuyda** [**bol-(u)gma**] kadaş+(i)m

□ *kuyda [Ø-ø] künçuyum tul <kaltı> yıta a esizim.* Yurtta **(yer alan)** zevcem dul <kaldı>heyhat! (E-45 Köjeelig-hovu, 6).

[Men+iŋ] **kuyda** [**bol-(u)gma**] künçuy+(u)m

□ *yatda [Ø-ø] tünürüm adırıldım.* **Gurbette (olan)** dünürüme ayrıldım (Begre 7).

[Men+iŋ] **yatda** [**bol-(u)gma**] tünür+(ü)m

Bu eksilteli sıfat-fiil kuruluşu yazıtlarda genellikle akraba isimlerinden önce gelmekle birlikte farklı örneklere de rastlanır:

¹⁰ Yenisey-Kırgızistan Yazıtlarının adlandırma ve numaralandırılmasında aşağıdaki eserler esas alınmıştır: Yıldırım, F., Aydın E., Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve İrk Bitig*. İstanbul: Bilgesu Yay.; Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. (Çev. Emine Yılmaz). Ankara: TDK Yay.; Kormuşin, I. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metin ve İncelemeler*. (Çev. Rysbek Alimov). Ankara: TDK Yay.

□ *bir yetmiş yaşımğa kök teŋride [Ø-ø] küŋge azdım esizim e. Altmış bir yaşında mavi gökte (yer alan) güneşten ayrıldım. Yazık!* (E-45 Köjeelig-hovu, 5)

kök teŋride [bol-(u)gma] kün

3.3. Ölçü ve Miktar İfadeleri Sonrasında Sıfat-fiil Eksiltmesi

Yazıtlarda bazı sıfatlar sayı ismi ve sonrasında gelen miktar bildiren bir isimle oluşturulmuştur. Miktar isminden sonra birden fazla unsur derin yapıda karşılık bulmaktadır. Bu unsurlardan biri de eksiltelen sıfat-fiildir. Benzer söz dizimsel yapı Türkçenin her döneminde görülmektedir. *Gülsevin*, bu yapıların miktar sıfatı terimiyle sayı sıfatları içinde yer alması gerektiğini dile getirir: “Bir sayı adının arkasına, ‘ağırlık’, ‘uzunluk’, ‘parça’ gibi ölçü ve miktar ifade eden bir ismin getirilmesi ile oluşturulan sıfatlardır. Bu sıfat grupları, başkaca bir ismin önüne gelerek onun miktarını gösterirler.” (2005, s. 2017). Ayrıca metinlerde **sayı ismi + ölçü / miktar ismi + [sıfat-fiil eksiltmesi] + isim** yapıları mevcuttur. Bu tarz eksiltmelerde kayalara kazınması sebebiyle kısa ifadelerin tercih edilmesi yanında sosyal yaşamda ölçü birimlerinin yaygın kullanımı da etkilidir. Bu yaygın kullanım az çaba yasasına bağlı olarak eksiltmeye sebep olmuştur.

□ *yüz kümül [Ø-ø] bodunum esiz. Yüz yığın (miktarında olan) kavmim yazık* (E-45 Köjeelig-hovu, 9).

Bengü taşlarda, sayı isimlerinden sonra parça ve topluluk isimleri gelmiş ve sonrasında yapı eksiltmiştir. Aşağıdaki örnekte sayı isminden sonra “bodun”un bir parçası olan “oguş” ismi kullanılmıştır:

□ *altı og[uş] [Ø-ø] bodunda. Altı aileden (oluşan) kavimden* (Barlık I, 2)

Yazıtlarda ölçü ve miktar ifadelerinden sonra sıfat-fiil eksiltmelerinin görüldüğü bir başka yapı ise belirtisiz isim tamlamasıyla oluşturulmuştur. Sıfat-fiil eksiltmesi isim tamlamasının sıfat göreviyle kullanılmasına imkân sağlamaktadır. Bu söz dizimsel yapı günümüzde de kullanılmaktadır (Karahana, 2010, s. 50). Hatta ölçü ifadelerinde sık tercih edilmektedir: bir su bardağı çay, bir yemek kaşığı tuz vb. Tabii bu örneklerde miktar belirten isim tamlaması, tek bir kelime de olabilmektedir: bir bardak çay, bir kaşık tuz. Yazıtlarda rastlanılan örnek şu şekildedir:

□ *sühüg batımı [Ø-ø] karıg söküpken kögmen yışıg toga yorıp kırkız bodunug uda basdımız. Mızrak batımı (olan) karı sökerek Kögmen Dağlarını aşarak yürüyüp Kırgız halkını uykuda bastık. KT D 35 / BK D 26-27*

sühüg batım+ı [tegi teriŋ bol-(u)gma] kar = Mızrak batım+ı (kadar derin ölçüde ol-an) kar

Eski Türkçede ölçü ibarelerinde at, sühük, mızrak, ok gibi Türklerin hayatında önemli bir yer edinmiş araçlardan yararlanılmıştır. Bu askeri aletlerin ölçü birimi olarak kullanılmasında askerî hayatın gündelik yaşamın bir parçası olması etkilidir (Seyhan, 2007, s. 127; Özyetgin, 2003, s. 1414). *Bat-(ı)m* kelimesinde Türkçede /-m/ ekinin eskiden beri miktar, ölçü bildiren bir fiilden isim yapım eki olduğu anlaşılmaktadır: *änräk sukımı içintä* “parmak şıkırdaması zamanı içinde”, *är turumu suv* “adam boyu su”, bir aş bışımı üd “yemek pişimi kadar süre” (OTWF, 298). Türkiye Türkçesinde de benzer ifadeler bulunmaktadır: “bir yudum su”, “bir içim su”, “bir dönüm arazi”, “bir tutam çiçek” vb. (Şirin, 2016, s. 68; Özyetgin, 2003, s. 1415).

3.4. Tekrarlı Yapılarda Sıfat-fiil Eksiltmesi

Yazıtlarda tekrardan kaçınmak için sıfat-fiillerde eksiltmelere gidilmiş, tekrarlı yapılar tek sıfat-fiile bağlanmıştır. Tekrar eden fiilimsilerde eksiltmeye gidilmesi, ihtiyaç duyulmayanların çıkarılması söz dizimsel boşluklar oluşturur, ancak bu boşluklar bağlamları ve zihnin boşlukları tamamlayan işleyişiyle giderilir. Sentaktik paralelizm gösteren birbirini takip eden fiil veya fiilimsilerde eksiltmeye gidilse de düşürülen unsurların tekrarı okuyucunun zihninde tamamlanır. Bu tarz söz dizimsel eksiltmeler metne müzikalite ve şiirsellik katmaktadır (Üstünoğlu, 2004, s. 162).

□ **teñri teg [Ø-Ø]** teñride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum KT G 1

□ **teñri teg [Ø-Ø]** teñri yaratmış türük bilge [kagan] sabım / **Tanrı gibi [yaratılmış / tanzim edilmiş]** ve Tanrı'nın yarattığı Türk Bilge Kağanı / Tanrı gibi (kut sahibi) yaratılmış ve bunu da (Tanrı gibi meziyetlere sahip olmayı) Tanrı'nın yarattığı Türk Bilge Kağan sözüm: BKT G13

teñri teg [yaratmış] teñri yaratmış Türük Bilge [Kagan]

Yukarıdaki iki cümlenin anlamlandırılmasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. İfadelerdeki *teñri* kelimelerin birden fazla anlam barındırması yanında, araştırmacıların söz dizimsel bakış açısı cümlenin farklı yorumlanmasında etkili olmuştur:

“Ben göğe benzer, gökten doğmuş Türk Bilge (hâkim) Kağan BK D 1, BK G 13 (Radloff 1894: KT G 1, BK K 1). “Ben Tanrıya benzer gökte doğmuş Türk hâkim (Bilge) Kağan BK D 1. BK G 13” (Thomsen, 1922, s. 487; 1924, s. 128). “Ben Tanrı'ya benzer Tanrı tarafından tayin edilmiş Türk hâkim (Bilge) Kagan” (Thomsen, 1935, s. 99). “Göğe benzer gökte (mevcut) olmuş Türk Bilge hakan”, “Göğe benzer göğün yarattığı Türk Bilge hakan (Orkun, 1936, s. 22, 58). “Gök gibi gökten olmuş (gökte ya da gökten doğmuş da olabilir) Türk Kağan (Malov, 1959, s. 20). “Tanrı gibi, gök tarafından tayin edilen (ya da yaratılan) Türk hâkim (Bilge) Kağan.” “Gök gibi, gök tarafından tayin edilen (ya da yaratılan) Türk hâkim (Bilge) Kağan (1959, s. 20). “Göğe benzeyen, gökten gelen ben Bilge Türk Kağan.” (Giraud, 1960, s. 232). “(Ben) göğe benzer gökten olmuş kudretli bilge kağan” (Doerfer, 1965, s. 992). “(Ben) Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk bilge Kağan”, “Tanrı gibi tanrıca (tahta oturmuş) Türk Bilge Hakan” (Tekin, 2010, s. 21, 44, 69). “Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı. Tanrı gibi tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı (Ergin, 2000, s. 17, 47, 33, 46). “Tanrı'ya benzer ve Tanrı tarafından tesis edilmiş Türklerin bilge kağanı” (Clauson, 1972, s. 959b). “Semavi Yaratıcı'dan olmuş Türk Bilge Kagan. Semavi Yaratıcı (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kagan” (Barutçu Özönder, 1993, s. 95). “(Tıpkı) gök gibi Tanrı tarafından var edilmiş Türk bilge Kağan / Göğü var eden Tanrı'nın var ettiği Türk Bilge Kağan” (Şen, 2010, s. 257); Tanrı gibi nizam yaratmış Türk Bilge kağan (Kaya, 2020, s. 415).

Birinci cümlede **bolmuş** sıfat-fiili tekrardan kaçınılarak eksiltmiştir. **teñri teg [bol-mış]** teñride bolmuş türük bilge kagan KT G 1: (Ben), **Tanrı gibi [olmuş]** ve Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan. Bu yapı günümüz Türkçesi karşılığıyla “Tanrı gibi [kut sahibi] olmuş ve [Tanrı gibi meziyetlere sahip olması] Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan” şeklinde anlamlandırılmalıdır.

İkinci cümlede ise **yaratmış** sıfat-fiili tekrardan kaçınılarak eksiltmiştir. **teñri teg [yarat-mış]** teñri yaratmış türük bilge [kagan] BKT G13: **Tanrı gibi [yaratılmış / tanzim**

edilmiş] ve Tanrı'nın yarattığı Türk Bilge Kağanı / Tanrı gibi (kut sahibi) yaratılmış ve bunu da (Tanrı gibi meziyetlere sahip olmayı) Tanrı'nın yarattığı (tanzim ettiği) Türk Bilge Kağan. Bu açıklamada *yaratmış* kelimesine etken (yarat-) ve edilgen (yaratıl-) karşılıklar verilenken fiilimsilerin Eski Türkçedeki kullanımları gözletmiştir. Bu yapı özelliği Doğu Türkçesinde devam ettiği hâlde, Batı Türkçesinde kaybolmuştur (Karabeyoğlu, 2011, s. 649-658; Eraslan, 1980, s. 23).

□ *öñre kıtanyda biriye tabgaçda kurya kurıdında yırıya oguzda [kelteçi]¹¹ eki üç biñ sümüz kelteçi [Ø]miz bar mu ne ança ötüntüm. Doğuda Kıtay'dan [kelteçi], güneyde Çin'den [kelteçi], batıda batılılardan [kelteçi], kuzeyde Oğuzlardan [gelecek] iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?"* böylece ricada bulundum. T G 7

Yukarıdaki cümlede *kelteçi* sıfat-fiil bütün yapılarda tekrar edilmeyip sadece sonda kullanılmıştır. Ortak bir sıfat-fiille kurulmuş bu gruplarda sıfat-fiil tekrar edilmemiştir:

Tyn (İ+ilh) + Tnn (Eks-Sf + İ+iy)

[biz+in] + *öñre kıtanyda [kelteçi] biriye tabgaçda [kelteçi] kurya kurıdında [kelteçi] yırıya oguzda [kelteçi] + eki üç biñ sü+müz*

Bu söz dizimsel yapı fiilimsi özelliklerinden sıyrıldığına derin yapıda şöyle bir yapı arz eder:

[biz+in] eki üç biñ sü+müz *öñre kıtanyda biriye tabgaçda kurya kurıdında yırıya oguzda [kelteçi]*

Yazıtlarda yardımcı fiil tekrarından kaçınmak için ilk fiilimsi kullanılmamıştır. Yukarıdaki cümlelerde aynı fiilimsinin tekrarından kaçınılırken aşağıdaki cümlelerde yardımcı fiil eksiltmiştir. Yardımcı fiillerin eksiltişi olabileceğini *kalın* ve *yogun* kelimelerinin *bol-* yardımcı fiilini almasından çıkarabiliriz.

□ *yuyka [Ø-ø] kalın bolsar topulguluk alp ermiş yinçe yogun bolsar üzgülik alp ermiş. Yufka [olan], kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yogun olursa (onu) kırmak zor imiş. T(1.) G 5-6*

□ *y(i)nçe [Ø-ø] yogun bols(a)r üzgülik alp ermiş. İnce [olan], yogun olursa (onu) kırmak zor imiş. T(1.) G 5-6*

3.5. Bağımsız Cümle Sonrasında Sıfat-fiil Eksiltmesi

Yazıtlarda bağımsız yapı bir cümlenin eksiltişi sıfat-fiil grubu bünyesinde yer aldığı bir örnek mevcuttur. Bağımsız yapı bir cümle farklı eklerle başka bir cümlenin iç cümlesi olabilmektedir. Tek başına var olabilen bağımsız bir cümlenin başka bir temel cümlenin ögesi veya temel cümleye ait bir ögenin tamamlayıcısı olduğu bu kuruluşlarda, iç cümle isim çekim ekleri, edatlar veya sıfat-fiillerle temel cümleye katılır. Aşağıdaki örnekte bağımsız bir cümle bir ismin sıfatı görevinde ve niteleyici yüklem adı "bar" ile oluşturulmuş bir cümleciktir (Tekin 2003, s. 200). Bu görevi kazanmasında kendinden sonra işaretli olan eksiltişi sıfat-fiil etkili olmuştur.

□ *öñreki er yoguruça idip ı bar [Ø-ø] baş aşdımız. Öncü askerleri (karları) yoğururcasına yürütüp orman var (olan) doruğu aştık. T K 1-2*

¹¹ Köşeli parantezle verilen ifadeler eksiltişi yapıları göstermektedir.

Eks-Sf + İ

ı bar [bol-ıgma] baş

Yazıtlarda sorunlu ifadelerden biri olan bu sözcük grubu, kaynaklarda farklı şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. ¹² Kelimenin yazılışında kullanılan **М** (lık ve baş) işaretinin farklı okunmasına bağlı olarak ortaya çıkan yapılar söz diziminde de etki olmuştur. Biz söz dizimsel ve anlamsal olarak **ı bar** baş okumasının daha uygun olduğu kanaatindeyiz. Bir cümlelerin (ı var= ağaç var) sıfat olarak kullanılmasının Türkçenin söz dizimine aykırı olduğu düşünülse de bunun örneklerini sıfat-fiil eksiltmeleriyle sağlamak mümkündür. Benzer kullanım Kırgızcadan alınan şu örnekte de görülmektedir: *Ala-kula eli bar cër* “Türlü türlü insanları olan yer” (Yudahin, 1985, s. 97; Sagınbayeva vd. 2020).

3.6. Edatlar Öncesinde Sıfat-fiil Eksilmesi

İşaretsiz (/+ø/) görev ögeleri ve edatlar üzerlerine geldikleri kök ya da gövdeyle aralarındaki ilişki sadece kullanıldıkları cümleyle sınırlı / geçici olan ve yeni bir kavram işareti oluşturmayan dışa dönük görev ögeleridir (Alyılmaz, 1994, s. 50; Mert, 2008, s. 2). Köktürkçede *üçün* edatı öncesinde “Ø+ Ø+ (sıfatlarıyla birlikte) belirtilen isim+tamlanan eki+ iyelik eki” kuruluşu gösteren yapılar (Alyılmaz, 1994, s. 196), sebep bildiren zarf-fiil yapıları oluşturmuştur. Eski Türkçede sebep işlevli zarf-fiiller oluşturan /-Tuk + *üçün*/, /-Tuk+iyelik eki + yükleme hâli eki + *üçün*/ ve /“Ø+ Ø+ *üçün*/ yapıları “-dığından, -dığı için, için” anlamları taşır. Taşa kazılı metinlerde *üçün* edatı öncesinde sıfat-fiilin eksiltildiği (*sıfat-fiil eksilmesi + üçün*) görülmektedir. *Üçün* edatı öncesinde duruma göre sıfat-fiil ve sonrasındaki ekler eksiltilebildiği gibi, sadece sıfat-fiil eksiltilip sıfat-fiile gelen iyelik ve hâl eki bir önceki isime eklenebilmektedir. Sıfat-fiile gelmesi gereken iyelik eki ve yükleme hâli ekinin eksiltildiği yapı öncesindeki isme getirilmesine ilişkin söz dizimsel kalıp şöyledir:

(Tyn ([İ+ilh]) + Tnn (İ+[Eks-Sf]+tn+iy))+yh *üçün*

□ *antagıñın üçün igidmiş kaganıñın sabın almatın yer sayu bardıg. Öyle olduğun için* (seni) beslemiş kağanının sözünü almadan (dinlemeden) her yere gittin. KT G 9/ BK K 6-7

[sen+iñ] **antag** + [bol-tuk]+ı+ñ+ın *üçün*

□ *bilmediük üçün yablakıñın üçün eçim kagan uça bardı. Bilmediğiniz için kötü davrandıgınız için* amcam hakan vefat etti. KT D 24/ BK D 20

[sen+iñ] **yablak** + [bol-tuk]+ı+ñ+ın *üçün*

¹² “İbarkı (?)” (Radloff, 1899: 15); “ıbar?” (Thomsen, 1924, s. 166, Not: 3); “ıb^ar?” (Orkun, 1936, s. I: 108); “y bar baş” (Malov, 1951, s. 62); “ıb^r(liq?)” (Aalto P., Ramstedt G. J., G. Granö, 1958, s. 39); “ı barça” (Giraud, 1961, s. 55); “ı bar baş” (Tekin, 1968, 251); “ı bar baş” (Ergin, 2013, s. 104); “ıbarlık(?)” (Clauson, 1972, 168/a-b); “ı barlık” (Erdal, 1991, s. 689); “ı b(a)r baş” (Tekin, 1994, s. 13); “ıgrpıbrlıq” (Rybatzki, 1997, s. 33); “ıbar baş” (Berta, 2010, s. 67); “ı b(a)r baş” (Şirin User, 2010, s. 464); “ı bar baş” (Ölmez, 2015: s. 184); “ıwırbaş” (Aydın, 2017, s. 110); “ı bar baş” (Ercilasun, 2016, s. 608). Kelime, ı bar baş şekliyle ilk olarak Malov tarafından okunmuş ve Malov, ı kelimesini “дереву растение кустарник (ağaç, bitki, çalı)” şeklinde anlamlandırmıştır. Bu ifadenin olduğu kısım ise “и мы перевалили через вершину с растениями (ve biz bitki ile örtülü bir tepenin üstünden geçtik)” şeklinde tercüme etmiştir. (Malov, 1951, 67, 442) Sonrasında Malov tarafından ileri sürülen bu okuma önerisi, Tekin (1968), Ergin, Şirin User, Ölmez ve Ercilasun tarafından da kabul edilmiş ve aynı şekilde okunup anlamlandırılmıştır. Bk. (Gürbüz, 2021, s. 597, 598).

Yazıtlarda yükleme hâlinin eksiltildiği ancak öncesindeki tamlanan ekinin ve 3. şahıs iyelik kalıntısının doğrudan isme geldiği yapılar da mevcuttur. Bu yapı aşağıdaki söz dizimsel kalıpla gösterilebilir:

(Tyn (İ+[ilh]) + Tnn (İ+[Eks-Sf]+tn+iy))[+yh] için

□ [èltèriş kagan] **bilgesin için alpin için tabgaçka yèti yègirmi sünüşdi kutanyka yèti sünüşdi oguzka beş sünüşdi**. [İlteriş Kağan] **bilge olduğu için yiğit olduğu için** Çinlilerle on yedi kez savaştı, Oğuzlarla beş kez savaştı. T(2.) G 4-5

[a+nın] **bilge** + [bol-tuk]+si+n[+yh] için

[a+nın] **alp** + [bol-tuk]+i+n[+yh] için

alpin erdem için apa tarkan çıkan tonyukuk atıg birmiş (KÇ 1)

[a+nın] **alp**+ [bol-tuk]+i+n[+yh] için

[a+nın] **erdem**+ [bol-tuk]+i+n[+yh] için

(Tyn (İ+[ilh]) + Tnn (İ+[Eks-Sf]+tn+iy))[+yh] için

□ *begleri bodunu tüzsüz için tabgaç bodun tebligın kürlüğün için armakçısın için inili eçili kıkşürtükün için begli bodunlı yoñaşurtukün için [türük bodun] èlledük èlin içgını [ı]dmış kaganladuk kaganın yitürü idmiş*. Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, **Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için**, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. KT D 6-7/ BK D 6-7

tabgaç bodun[+ilh] **teblig** + [bol-tuk]+i+n[+yh] için

[tabgaç bodun[+ilh]] **kürlüg** + [bol-tuk]+i+n[+yh] için

[tabgaç bodun[+ilh]] **armakçı** + [bol-tuk]+sı+n[+yh] için

□ *teñri yèr bulgakın için ödiñ[e] küni tegdük için yağı boltı*. **Gök ile yer karıştığı için** ödlere haset girdiği için (bize) düşman oldular. BK D 29-30

teñri yèr[+ilh] **bulgak** + [bol-tuk]+i+n[+yh] için

□ *tay bilge totok yablakın için bir èki atlıg yablakın için kara bodunum öltün yitdiñ*. Tay Bilge **Totok kötülük düşündüğü için, bir iki süvari de kötülük düşündüğü için** ey halkım, öldün, mahvoldun (ŞU D 5).

tay bilge totok[+ilh] **yablak**+ [bol-tuk]+i+n[+yh] için

bir èki atlıg [+ilh] **yablak**+ [bol-tuk]+i+n[+yh] için

Bengü taşlarda *üçün* edatı öncesindeki sıfat-fiil eki ile birlikte sonrasında gelen iyelik ve yükleme hâli ekinin de eksiltildiği söz dizimsel yapılar mevcuttur. İsim unsurundan sonra /+ için/ edatı doğrudan geldiğinde, /-**TUK**+tn+iy+**yh** için/ yapısında görülen ek yığılması ortadan kalkmaktadır. Ancak derin yapıda verilmek istenen anlam denktir. İki durumda da /+ için/ edatı Eks-Sf ile kalıplaşarak zarf görevi üstlenmektedir. Bu durum aşağıdaki söz dizimsel kalıpla gösterilebilir:

(Tyn (İ+[ilh]) + Tnn (İ+[Eks-Sf+tn+iy]))[+yh] için

□ **begleri bodunu tüz süz için tabgaç bodun tebligın kürlüğün için armakçısın için inili eçili kıkışürtükün için begli bodunluğ yoñaşurtukün için [türük bodun] illedük ilin içgını [ı]dmış kaganladuk kaganın yitürü idmiş. Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş. KT D 6-7/ BK D 6-7**

begleri bodunu[+ilh] tüz süz + [bol-tuk+ı+n] için

□ **teyri yarlık[adukin için [ö]züm kuutum bar için k[agan olurt]um. Tanrı lütfkâr olduğu için, kendimin (de) talihim olduğu için (hakan olarak) tahta oturdum. KT G 9/ BK K 7**

[ö]züm kuutum[+ilh] bar + [bol-tuk+ı+n] için

□ **kaşım beg erdem için birle [bardım]. Babam bey fazilet (sahibi olduğu) için birlikte gittim (Elegest I, 6)**

kaşım beg[+ilh] erdem + [bol-tuk+ı+n] için

□ **bodun ara bulgak için elig uyamga adrıltım esni. Halk arasında karışıklık olduğu için elli akrabamdan ayrıldım, ne yazık! (Çaa-Höl III, 1).**

bodun ara bulgak + [bol-tuk+ı+n] için

□ **er erdem için tüpüt kanka yalabaç bardım. Kahramanlık fazileti olduğu için Tibet hanına elçi (olarak) gittim. (E-29 Altın-Köl II, 7).**

[a+nı] er erdem + [bol-tuk+ı+n] için

□ **on inisi toğuz oğl bar için... On erkek kardeşi, dokuz çocuğu olduğu için (Uybat-I, 2).**

[a+nı] on inisi toğuz oğl bar + [bol-tuk+ı+n] için

3.7. Kısaltma Gruplarında Sıfat-fiil Eksiltmesi

Kısaltma grupları fiilimsi gruplarının yıpranma veya kalıplaşmasıyla oluşan yapılardır. Bu yapılar diğer kelime gruplarında olduğu gibi iki unsurdan oluşmaktadır. Bu iki unsur da isim unsurudur (Karahan, 2010, s. 79-80). İkinci unsurdan sonra gelmesi gereken fiilimsi yapısı aşınmış ve düşmüştür. Ancak derin yapıda bu eksiltme kendini hissettirir. Kısaltma grupları, birinci veya ikinci unsurunun eksiz durumuna ve aldığı isim çekim ekine göre farklı alt gruplara ayrılır: İsnat grubu, yükleme grubu, yönelme grubu, bulunma grubu, uzaklaşma grubu, eşitlik grubu, vasıta grubu vb. Birinci unsur çekim ekleri yanında edatlar da alabilmektedir. Kısaltma grubunun kalıbı aşağıdaki gibidir:

birinci unsur (isim)+çekim eki / edat /ø + ikinci unsur (isim) + [düşen fiilimsi]

Kısaltma grupları, kendinden sonra gelen fiilimsilerin düşürülmesi sebebiyle bir çeşit eksilteli yapıdır ancak fiilimsi eksilmelerinin hepsi bir kısaltma grubu değildir. Bu durumda dikkate alınması gereken, düşürülen fiilin öncesinde en az iki isim unsurunun olmasıdır. Bazı araştırmacılar bu kuralı gözetmeyerek fiilimsi eksilmeleri taşıyan bütün yapıları kısaltma grubu içinde değerlendirmiştir. Hâlbuki düşürülen fiilimsi öncesinde kalan bir tane isim unsuru tek başına kelime grubu oluşturamaz. Benzer şekilde, tek kelime gibi işlem gören kelime gruplarının sonrasında düşürülen fiilimsiler de kısaltma grubu oluşturmaz. Nitekim bu başlık

dışında verdiğimiz örneklerin çoğunu kısaltma grubu başlığı altında değerlendiren bazı çalışmalar hatalı bir gruplandırma yapmaktadır. Bengü taşlarda *kısaltma grubu* örnekleri de mevcuttur:

□ *içre aşız taşra tonsuz yablak bodunta üze olurtum*. Karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum.¹³

içre + aşız [bol-(u)gma]

taşra + tonsuz [bol-(u)gma]

□ *ötügen y[ış]da yêg i[di yok er]miş!* KT/G4, BK/K3

ötügen y[ış]da + yêg [bol-(u)gma]

4. Yazıtlarda Zarf-fiil Eksiltmeleri

Zarf-fiiller olumluluk olumsuzluk karşılığına sahip fiillerin geçici olarak zarflaşmış şekilleridir (Daşdemir 2015, s. 100). Temel işlevleri kendinden önceki fiil adlarını asıl cümleye bağlamaktır. Kip ve şahıs eki almayan bu yapıların zaman ve şahısları temel cümleye göre belirlenir. Temel cümlenin öznesinden bağımsız olarak zarf-fiilin bir öznesi olursa, zarf-fiil şahıs eki almış bir yüklem fiili gibi öznesini yalnız bir şekilde kendine bağlar (Deny, 2014, s. 425). Öge, şahıs ve zaman gibi bazı bilgilerin temel cümle üzerinde gerçekleşmesi zarf-fiillerin eksiltmesini kolaylaştırmaktadır. Bu bilgileri temel cümlenin yüklemi taşıdığı için rahatlıkla eksiltmesini sağlar. Bengü taşlarda hedef, hâl ve zaman anlamlarıyla zarf göreviyle kullanılan bazı zarf-fiiller eksiltmiştir.

4.1. Görev, Unvan ve Meslek İsimlerinden Sonra Zarf-fiil Eksiltmeleri

Bazı zarf-fiil eksiltmelerinde, işaretli yüklem fiilleri geniş zaman anlamı taşımakta ve günümüz Türkçesindeki [olarak]=(Ø) anlamını karşılamaktadır. Akrabalık ve unvan belirten isimlerin sıfat olarak kullanıldığı yapılarda görülen sıfat-fiil eksiltmelerine benzer bir durum; görev, unvan veya meslek belirten isimlerin zarf göreviyle kullanıldığı yapılarda karşımıza çıkmaktadır. Meslek ve görev tanımları toplum genelinde bilindiği için yüzey yapıda en az çaba ilkesine bağlı olarak eksiltmelere gidilmiştir. Meslek ve görev belirten ifadeler sonrasında onları zarf olarak fiile bağlayan zarf-fiil yapıları da bu sebeple eksiltmiştir. Meslek ve görev isimleri toplumun genel kanıları ve tecrübeleri doğrultusunda kendilerine ait anlam ve bilgi yükünü yeterince taşır. Böylece meslek adları kendilerinden sonra gelmesi gereken olma ve yapma bildiren fiilimsileri düşürme temayülü gösterir. Aşağıdaki cümlelerde *sü başı*, *kagan*, *yalabaç*, *yabgu*, *öñre bıña başı*, *yogçı*, *sıgıtçı* ifadelerinin zarf göreviyle kullanılmasını sağlayan şey eksilteli zarf-fiillerdir.

□ *sü başı [Ø-ø] inel kagan tarduş şad barzun tedi*. “**Kumandan [olarak]** İnel Kağan ile Tarduşların Şad’ı görev yapınlar!” dedi. T(1.) K 7. Bu cümle “İnel Kağan ile Tarduşların Şadı kumandan [ol-arak] gitsinler! dedi.” şeklinde söylenebilmektedir.

□ *men özüm kagan [Ø-ø] olurtukum için türük bodunug [.....]i kılmadım*. Ben kendim **hakan [olarak]** tahta oturduğum için Türk halkını [.....] kılmadım. BK D 36

¹³ Thomsen “içerde aç, dışarda çıplak”; Malov “içerde aç, dışarda elbisesiz”; Karcavbay “içi aşız, sırtı elbisesiz”; Tekin “karnı aç, sırtı çıplak”, Erdal, “no food in their stomachs and no clothes on their backs” biçiminde açıklar (Malov, 1951, s. 39; Karcavbay, 2003, s. 175; Oy, s. 31; Erdal, 2004, s. 373; Şirin, 2016, s. 64)

□ **yalabaç [Ø-ø]** barıpan kelmediñiz begim e! **Elçi [olarak]** gidip gelmediniz beyim hey! (Uybat-I, 5).

□ **özümün öñre bıña başı [Ø-ø]** ı<d>tu. Beni doğuya **süvari birliğinin başı [olarak]** gönderdi (ŞU K 6).

□ **tay bilge tutukıg yabgu [Ø-ø]** atadı. (Babam) Tay Bilge Tutuk'ı **yabgu [olarak]** atadı (ŞU K 11).

□ **er erdem için tüpüt kanka yalabaç [Ø-ø]** bardım. Kahramanlık fazileti için Tibet hanına **elçi [olarak]** gittim (E-29 Altın-Köl II, 7).

□ **oğlıtı küç urı oğulın [Ø-ø]** toğ<dı>. Oğulları **güç(lü) erkek çocuklar [olarak]** doğ(du) (E-26 Oçurı, 2).

Orhun Yazıtlarında hedef tümleci göreviyle kullanılan bir eksilteli zarf-fiil yapısı mevcuttur. Bu yapıda günümüz Türkçesindeki [olmak için/olmaya] anlamı taşıyan bir ifade eksiltilmiştir:

□ **yogçı sıgıtçı [Ø-ø]** öñre küün tugsıkda bükli çöllüg el [kelipen]... (Cenaze törenlerine) **yaşçı (ve) ağlayıcı [ol-mak için]** doğuda, gün doğusundan Bükli Çöl halkı [gelerek... KT D 4/ BK D

4.2. Kısaltma Gruplarında Zarf-fiil Eksiltmesi

Yazıtlarda isnat grubu şeklinde oluşturulmuş bazı söz öbeklerinde zaman belirten zarf-fiillerde eksiltme yapılmıştır. Tamamladığı cümledeki yargının ne zaman gerçekleştiğini / gerçekleşeceğini gösteren zarf-fiiller cümleyi değişik zaman ilişkileri bakımından tamamlar. Bu zarf-fiiller eksiltirse de yan yargı niteliği gösteren yapı, temel cümle ile aynı zamanda, ondan önce veya sonra gerçekleşme anlamı taşır. Yazıtlarda günümüz Türkçesindeki [olduğunda / iken] anlamı taşıyan bazı zarf-fiiller eksiltilmiştir. Yaş ve tarih belirten bu kelime grupları dil tasarrufunun en güzel örnekleridir:

□ **yaşım yėti yétmiş [Ø-ø]** azdım a. **Yaşım altmış yedi (iken)** ayrıldım (Begre, 6).

yaş+(ı)m + yėti yétmiş [Ø-ø]

□ **yaşım èl[l]ig [Ø-ø]** öldüm. **Yaşım elli (iken)** öldüm (Elegest-IV, 4).

yaş+(ı)m + èllig [Ø-ø]

Aşağıdaki örnekte eksilteli zarf-fiil kuruluşu, ayrılma hâliyle kısaltma grubu oluşturmuştur. Bu kelime grubu kıyaslama anlamı içermektedir.

□ **ıgar oğlanıñızda taygunuñızda yègdi [Ø-ø]** igidür ertigiz. (Halkımızı) **kıymetli oğullarınızdan, çocuklarınızdan daha iyi [olarak]** besliyor idiniz. KT GD

4.3. Tekrarlı Yapılarda Zarf-fiil Eksiltmesi

Yazıtlarda tekrardan kaçınmak için zaman belirten zarf-fiilde eksiltmelere gidilmiş, tekrarlı yapılar tek zarf-fiile bağlanmıştır.

□ **üze kök teñri [kıluntukda], asra yagız yer kıluntukda ékin ara kişî oğlı kılınmış. Üstte mavi gök [yaratıldığında] altta yağız yer yaratıldığında**, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. (KT D 1, BK D 3).

Sonuç

Köktürk yazı sistemine ait metinler taş yazılmalarından dolayı elden geldiği kadar az sözle çok şeyi dile getirilme zorunluluğuna haizdir, bu da beraberinde dilinde eksilteli yapıların tercih edilmesinde etkili olmuştur. Yazıtlarda ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi, anlam bilgisi, metin bilgisi gibi birçok alanda eksiltmeye başvurulmuştur.

Yazıtlarda sık tekrar eden eksiltmeler araştırmacılar arasında görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Anlaşılması zor, farklı yapılar eksiltmeler gözetilmeden açıklanmaya çalışıldığında ya okuma ya da anlamlandırma hatalarına sebep olmuştur. Metinlerdeki eksilteli anlatım bazı araştırmacılarca basit ve ilkel görülmüştür. Eksiltmelerin, az sözle çok ve etkili anlamlar dile getirme gücü göz ardı edilmiştir. Dildeki eksilteler rastgele değil, belli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilir ve bu eksilteler iletişimde sorun teşkil etmez.

Köktürkçede eksiltmeler sonucu, sıfat-fiil ve zarf-fiillerin işaretsiz kaldığı söz dizimsel yapılar oluşmuştur. Fiilimsilerin eksiltilmesi alt türleriyle (bulunmalı, çıkmalı, yönelmeli) kısaltma grupları içinde incelenirse de kısaltma grubu içinde değerlendirilemeyecek fiilimsi eksiltmeleri Köktürkçede daha çoktur. Fiilimsi eksiltmeleri taşıyan bütün yapıları kısaltma grubu içinde değerlendirmek yanlıştır. Yazıtlarda fiilimsi eksiltmeleri sıfat-fiil ve zarf-fiil kategorilerinde gerçekleşmiştir. Yazıtlarda sıfat-fiil eksiltmeleri sayı ve çeşitçe zarf-fiil eksiltmelerinden daha fazladır.

Sıfat-fiiller belli söz dizimsel kalıplar içinde düşürülmüştür. İyelik ekli akrabalık veya unvan isimlerden, bazı bulunma hâli ekli isimlerden ve ölçü / miktar belirten isimlerden sonra sıfat-fiiller eksiltmiştir. Sıfat-fiillerin tekrar edildiği bazı yapılarda ve bağımsız bir cümle sonrasında, edat öncesinde ve kısaltma gruplarında eksiltildiği söz öbekleri mevcuttur. Akrabalık isimleri, miktar ve ölçü belirten ifadelerde ve fiilimsi tekrarlarında rastlanan sıfat-fiil eksiltmesinin en önemli sebebi günlük dilde bu söz öbeklerinin çok kullanılmasıdır. Bu yapılar az çaba yasası gereği aşınmaya uğrarlar. *Üçün* edatı öncesinde görülen sıfat-fiil eksiltmesi ise bu edatın isimlerle doğrudan kullanılabilmesiyle ilgilidir.

Yazıtlarda zarf-fiillerde görülen eksiltmeler sıfat-fiiller kadar yaygın değildir. Meslek ve görev belirten ifadeler sonrasında, tekrarlı yapılarda ve kısaltma gruplarında zarf-fiil eksiltmesine gidilmiştir. Meslek ve görev isimleri toplumun genel kanıları ve tecrübeleri doğrultusunda kendilerine ait anlam ve bilgi yükü taşıdığı için meslek adlarından sonra gelmesi gereken olma ve yapma bildiren zarf-fiiller düşürülmektedir.

Yazıtlarda tekrardan kaçınmak için sıfat-fiillerde olduğu gibi zarf-fiillerde de eksiltmelere gidilmiş, tekrarlı yapılar tek fiilimsiye bağlanmıştır. Tekrar eden fiilimsilerde eksiltmeye gidilmesi, ihtiyaç duyulmayanların çıkarılması söz dizimsel boşluklar oluşturur, ancak bu boşluklar bağlamla ve zihnin boşlukları tamamlayan kabiliyetiyle doldurulur.

Yukarıdaki veriler ışığında, Köktürk yazı sistemine ait metinlerde farklı söz dizimsel kalıplarla karşılanan bütün bu fiilimsi eksiltmelerinin işlenmiş, köklü ve güçlü bir dilin en az çaba yasası çerçevesinde ortaya koyduğu numuneler olduğu söylenebilir.

Genel Kısaltmalar

bk.: Bakınız

B: batı yüzü

Dil Bilgisiyle İlgili İşaret ve Kısaltmalar

° : ø, a, e, ı, i, u, ü

Eks: eksilteli

Eks-Sf: eksilteli sıfat-fiil

F- : fiil

BK: Bilge Kağan	ø, Ø: işaretli fonem veya monem	I: ı, i, u, ü
bs.: baskı		İ: isim
C.: cilt	+ : isim soylu (statique) öge; ekle	if: isim-fiil
çev. : çeviren	- : fiil soylu (dinamique) öge;	ilh: ilgi hâli eki / edatı
D: doğu yüzü	kaynak metindeki bitişik yazım	İT: isim tamlaması
G: güney yüzü		iy: iyelik eki
Haz. : hazırlayan	(...) : x (y): x'in kapsamında y vardır.	sfe: sıfat-fiil eki
K: kuzey yüzü	[...] : [x]: x, aslında eksiktir veya işaretli değildir.	STm: sıfat tamlaması
KÇ: Köli Çor Yazıtı		STT: standart Türkiye Türkçesi
KT: Köli Tigin	< : x < y: y, x'ten eskidir.	tn: tamlanan eki
s. : sayfa	> : x > y: y, x'ten doğmuştur.	Tnn: tamlanan
S. : sayı	= : denktir.	Tyn: tamlayan
ŞU: Şine Us Yazıtı	~ : veya	yh: yükleme hâli eki / edatı
TDAY: Türk Dünyası Araştırmaları	/ : ve, veya	zf:zarf-fiil

Vakfı

TDAY: TürkDili Araştırmaları Yıllığı

TDK: Türk Dil Kurumu

T(1.): Tonyukuk birinci taş

T(2.): Tonyukuk ikinci taş

Kaynaklar

- Aksan, D. (2003). *En eski Türkçenin izlerinde, following the traces of pro-turkic*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun yazıtlarının söz dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fak. Yay.
- Alyılmaz, C. (2003). Bugut yazıtı ve anıt mezar külliyesi üzerine. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13. Konya Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 11-21.
- Alyılmaz, C. (2005). Gürbelcin (Gurvaljin-uul) yazıtlarıyla ilgili bazı düzeltmeler. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13. 73-79.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)Türk harfli yazıtların izinde*. Ankara: Karam Yayıncılık.
- Alyılmaz, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61.
- Atalay, B. (1985-1986). *Divanü Lugati't-Türk tercümesi, C. I-IV*. Ankara: TDK Yayınları.

- Ayaz, Eyüp Sertaç (2021). Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki teñriteg teñride bolmış Türuk bilge kagan ve teñriteg teñri yaratmış Türuk bilge kagan ibareleri üzerine. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27, 35-56.
- Aydın, E. (2018). *Uygur yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Barutçu Özönder, F. S. (2002). *Eski Türklerde dil ve edebiyat*. Genel Türk Tarihi 2. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 457-492.
- Barutçu Özönder, F. Sema (1995), teñri teg teñri yaratmış türuk bilge kagan ve teñri teg teñride bolmış türuk bilge kagan ibareleri üzerine. *Türk Kültürü Araştırmaları: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 89-100.
- Berta, Á. (2004). *Szavaimat jól halljátok... A Türk És Uigur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged: Jatepress.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını*. (Çev. Emine Yılmaz). Ankara: TDK Yay.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of prethirteenth-century turkish*. Oxford University Press. (ED).
- Çakır, U. (2007). *Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış eksilteli yapılar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Daşdemir, M. (2015). *Oklama yöntemiyle Türkçenin yapısal-işlevsel söz dizimi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Deny, J. (2012). *Türk dil bilgisi-modern Türk dil bilgisi çalışmalarının kapsamlı bir örneği*-. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Doerfer, G. (1963-75). *Türkische und mongolische elemente im neupersischen*. I-IV, Wiesbaden.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçe'de isim-fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1985). Bilge kağan bengü taşının kuzey cephesinin ilk üç satırı üzerinde bazı düşünceler. *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*. İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler: I. Türk Dili, Cilt I, İstanbul: 69-74.
- Ercilasun, A. B. (2003). *Türk kağanlığı ve Türk bengü taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. (6. bs.). Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, A. B. (2021). Türk Bengi Taşları Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Makaleler Dil Destan Tarih 2*. (Haz. Ekrem Arıkoğlu). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (1991). Old turkic word formation, a functional approach to the lexicon, vol. I-II, Wiesbaden.
- Gemalmaz, E. (1995). Türkçe'nin morfo-sentaktik yapısının fonolojisine etkileri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 1-7.
- Gemalmaz, E. (2010). STT'de işaretli /ø/ görev öğeleri üzerine. *Türkçenin Derin Yapısı*. (haz.: Cengiz Alyılmaz, Osman Mert). Ankara: Belen Yayıncılık. 275-279.
- Gencan, T. N., Ediskun H., Dürer, B., Gökşen, E. N. (1974). *Yazın terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Giraud, R. (1999). *Göktürk İmparatorluğu-İlteriş Kapgan ve Bilge'nin hükümdarlıkları (680-734)*. Çev. İsmail Mangaltepe. İstanbul: Ötüken Yayınları.

- Guliyev, E. A. (1992). *Eski Türk yazılı abideleri müntehabat*. Baku: Baki Üniversitesi Neşriyatı.
- Gülsevin, S. (2005). “beş kilo elma, üçer dilim ekme” tamlamaları üzerine. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*. 2, 215-217.
- Gürbüz, E. (2021). *Türkiye’de yapılan çalışmalarda Orhon Yazıtları’nı okuma ve yorumlama farklılıkları (1936-2016)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1996). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Karabeyoğlu, A. R. (2011). Fiillerin kılınış hususiyetleri ve-Dık/-Duk + iyelik ekinin mastar işlevi. *Turkish Studies*, 6(4), 649-658.
- Karahan, L. (2010). *Türkçede söz dizimi*. (15. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaya, C. (2020). Köktürkçe “teñri teg teñri yaratmış” ibaresi üzerine. *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. 24-28 Eylül 2012. I*. Ankara: TDK Yayınları. 413-416.
- Kormuşin, I. V. (2001). Kuzey Tuva Ögök-Turan Vadisindeki Göktürk Anıtlarının bazı özellikleri. *TDAYB*, 2000, 257-261.
- Kormuşin, I. V. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları metin ve incelemeler*. (Çev. Rysbek Alimov). Ankara: TDK Yay.
- Malov, S., E. (1951), *pamyanniki drevnetyurkskoy pis mennosti tekst i issledovaniya. Akademiya Nauk. Moskova-Leningrad*.
- Mert, O. (2003). Türkçe’de hâl kategorisi ve öğretimi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21, 25-32.
- Mert, O. (2008). Orhun yazıtlarında kullanılan işaretimsiz (/ø./) görev ögeleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, 1-20.
- Mert, O. (2009). Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us. *Ankara: Belen Yayıncılık*.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Orkun, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ölmez, M. (2015). İlk Türk kağanlığından günümüze ne kaldı?. *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11 - 13 Kasım 2014 Cilt 1*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları. 477-484.
- Ölmez, M. (2019). A short history of Bugut inscription. *Journal Asiatique*. 307/1, 93-96.
- Ölmez, M. (2020). Türklerden kalma en eski yazıtların dili çözüldü. *YÖK Öğretim Dergisi*. 2020/15. 25-33.
- Özyetgin, A. M. (2003). Eski Türkçede “ölçü”. *Mustafa Canpolat Armağanı: Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu* (Yayımlayanlar: A. Ata- M. Ölmez). Ankara: 195-204.
- Özyetgin, A. M. (2007). Tarihî Türk dili alanında uzunluk/mesafe ölçümünde kullanılan birimler. *ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*. 1413-1420.
- Radloff, W. (1894). *Die alttürkischen inschriften der Mongolei*. St. Petersburg.
- Ragip, H. (1935). Moğolistan’daki Türkçe kitabeler. *Türkiyat Mecmuası*. 3, 81-118.
- Sagınbayeva, B., Rakımbek Uulu, M. (2020). Kırgızcada “bar” sözcüğünün işlevsel-semantic özellikleri. *Bitig*, S. 92. 135-162.

- Sertkaya, O. F. (1992). Göktürk harfli Uygur kitabelerinin Türk kültür tarihi içerisindeki yeri. *Türk Kültürü Araştırmaları. Prof. Dr. Muharrem ERGİN'e Armağan. XXVIII/ 1-2 1990*, Ankara: 325-334.
- Sertkaya, O. F. (1995). *Göktürk tarihinin meseleleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Seyhan, T. O. (2007). Çağatayca iki zafer-nâme tercümesinde kullanılan bazı uzunluk ölçüsü birimleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 116-145.
- Subaşı Uzun, L. (1995). *Orhon yazıtlarının metindilbilimsel yapısı*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 7. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Şen, S. (2010). Orhon yazıtlarına geçen tengri teg tengride bolmuş Türük Bilge Kagan ve tengri teg tengri yaratmış Türük Bilge Kagan ifadelerinin yeni bir yorumu. *1. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri Kitabı*. Afyonkarahisar: 251-259. Afyonkarahisar.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tanyeri, Y. (2011). *Göktürk yazıtı ve Orhun Türkçesi (ses ve biçim bilgisi, örnek metinler, sözlük)*. (1. bs.). İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Tekin, T. (1995). *Orhon yazıtları Kül Tigin; Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. (2. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. (4. Baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T. (2013). *İrk bitig eski Uygurca fal kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tekin, T., Ölmez, M. (2003). *Türk dilleri / Giriş*. (2. bs.). İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Dizisi: 2.
- Thomsen, V. (2002). *Orhon yazıtları araştırmaları (Çev. Vedat Köken)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Üstünova, K. (1999). Eksilti ya da sıfır tekrar. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları Sosyal Bilimler Dergisi*. 1(1), 93-105.
- Üstünova, K. (2004). Dede Korkut destanları ve sentaktik paralelizimde eksiltili yapıların rolü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*. 46(1998/1), 161-169.
- Üstünova, K. (2010). Türkiye Türkçesinde önemsenen bilgiyi vurgulama yolları. *Dil Bilgisi Sorunları*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Vaissière, É. (2011). İlk Türk hakanlıklarının tarihi üzerine yeni bilgiler. (Çev. Fatma Kömürçü). *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyumu*. 3-5 Aralık 2010. İstanbul: Yapım Yayınları. 233-240.
- Yıldırım, F., Aydın E., Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve İrk Bitig*. İstanbul: Bilgesu Yay.

Extended Abstract

Languages have sometimes eroded some of the functional elements due to the practicability and comprehensibility laws which constantly affect their development and have put these functions on other functional and semantic elements. These unmarked functional elements are elliptical structures which replace affixes or words in the language, which are generally recognized thanks to the deep structure and which are felt in the language's own logic. These ellipses are found in the works regarded as literary texts as in the spoken language, because the main purpose of ellipses is to produce many and effective meanings using a few words. In order to provide this effect in his statements, the Orkhon inscriptions also benefited from unmarked functional elements in Kokturk language.

Kokturks have the oldest known written texts of Turkish. These stones and inscriptions from the second period of the Kokturks, which have survived to the present day, are not only Orkhon Inscriptions. These are not the first works of Turkish culture and civilization. Apart from the Orhun Inscriptions, there are also stones with the inscriptions Çoyr, Hoytu Tamir, Ongin (İşbara Tamgan Tarkan), İhe-Huşotu (Köli Çor), İhe-Aşete (Altun Tamgan Tarkan), İhe-Nur, and Handay. However, the longest of these inscribed stones does not exceed 29 lines. Tonyukuk, Köl Tigin and Bilge Kağan bengü stones called "Orkhon Inscriptions" are the longest and most perfect examples of Kokturk literature. The language and style of these eternal stones are highly developed. There are many expressions of literary language in the texts. Idioms, proverbs and abstract concepts are used a lot. Alphabet and writing rules have been finalized on the stones. These features listed above prove that it may have been a culture and written language much earlier than the Orkhon Inscriptions. The tradition of erecting eternal stones continues in the Uyghur period. There are different opinions among researchers about the number of Uyghur Inscriptions and the period they were written. Some of these inscriptions were written by the Uyghurs during the second Kokturk State. Some of them belong to the Uyghur Khaganate period. In this study, the Uyghur and Yenisey Inscriptions written in Kokturk letters were also examined in terms of elliptical structures.

Because the texts with Kokturk letters are engraved on the stone, it has created the need to express a lot with as few words as possible. This has also been effective in the preference of elliptical structures. Ellipses have been used in many fields such as phonetics, morphology, syntax, semantics and text linguistics in the inscriptions. The frequent ellipses in the inscriptions caused disagreements among researchers. When trying to explain different structures that are difficult to understand without considering ellipses, it caused either reading or interpretation errors. The elliptical expression in the texts is seen as simple and primitive by some researchers. The power of ellipses to express more and more effective meanings with few words has been ignored. The ellipses in a language are not random, they are made within the framework of certain rules. These ellipses are not a problem in communication. As a result of ellipses, syntactic structures in which participle and gerundium remain unsigned have been formed in Kokturk language. Verbal ellipses are quite numerous in Kokturk language. It is wrong to evaluate all the elliptical verbales in the clipping groups. In the Kokturk letter inscriptions, the verbal ellipses occurred in the participle and gerundium categories. In the inscriptions, the participle ellipses are higher than the gerund ellipses in number and variety. Participles are dropped in certain syntactic patterns. After the kinship or title nouns with the possessive suffix, the nouns with some locative suffixes, and the nouns indicating measure / quantity, the participles are decreased. There are also phrases in which participles are repeated in some structures and after an independent sentence, before the preposition and in the clipping groups. The most important reason for the participle ellipsis, which is found in the names of kinship, expressions indicating quantity and measure, and verbal repetitions, is the frequent use of these phrases in daily language. These structures are subject to wear by least effort. The participle ellipsis seen before the preposition of *üçün* is related to the fact that this preposition can be used directly with nouns. In the inscriptions the ellipses seen in gerunds are not as common as participles. There is a gerund ellipsis in repetitive structures and clipping groups and after expressions indicating profession and duty. Occupation and rank names carry the general opinions and experiences of the society. For this reason, gerunds that should come after the names of the professions are dropped. In order to avoid repetition in the inscriptions, declensions are made in gerunds as well as in participles. Repetitive structures are attached to a single verbal. Removing verbals creates syntactic gaps however, these gaps are filled with context and the mind's ability to fill the gaps. All these verbal ellipses that appear with different syntactic patterns in the Kokturk letter texts are examples of a processed, rooted and powerful language within the framework of least effort.